

ELŻBIETA KOCOWSKA-SIEKIERKA
Wrocław

OCHRONA ZAMKÓW, PAŁACÓW I INNYCH SZLACHECKICH ZAŁOŻEŃ REZYDENCJONALNYCH W CZECHACH W LATACH 1918-2015

PROBLEM NACJONALIZACJI I RESTYTUCJI

Zamki, pałace i dwory, które uniknęły katastrofalnych zniszczeń wojennych, stanowią wyróżniającą się grupę zabytków w Czechach, która – obok obiektów sakralnych – wywoływała najwięcej emocji związanych z procesem restytucji. Przekształcenia przepisów regulujących prawo własności, związane z uwarunkowaniami politycznymi: nacjonalizacją po obu wojnach światowych, wprowadzeniem w życie doktryny komunistycznej oraz prywatyzacją i reprivatyzacją po 1989 r., znacząco wpływały na sytuację obiektów rezydencjonalnych. Na kwestię wywłaszczeń i restytucji należy spojrzeć szerzej niż tylko jako na problem roszczeń byłych właścicieli. Nie spowodowały bowiem jedynie przesunięć majątkowych, lecz także zmieniły funkcje założeń i wpłynęły na rozwój koncepcji ich wykorzystania, a także na sposoby ich ochrony. Celem artykułu jest analiza rozwoju strategii ochrony i administracji założeń rezydencjonalnych, jakie miały miejsce po 1918 r., przez próbę szerokiego ukazania zjawiska, zarówno w kontekście prawnym i politycznym, jak i historycznym oraz społecznym.

REFORMA ROLNA Z LAT 1919–1939 UDOSTĘPNIANIE OBIEKTÓW REZYDENCJONALNYCH I PIERWSZE REGULACJE DOTYCZĄCE OCHRONY ZAMKÓW I PAŁACÓW

Monumentalne i obronne, reprezentacyjne i wysmakowane, zamki i pałace, budzące zachwyt i respekt, zaczęły od XIX w. służyć nie tylko funkcjom rezydencjonalnym, lecz również i publicznym, między innymi przez rozwój turystyki, a także mody na zwiedzanie zabytkowych budowli. Zwłaszcza po I wojnie światowej, a zasadniczo na skutek reformy rolnej, liczne zamki, pałace i twierdze Czechosłowacji przestały pełnić funkcje związane z arystokracją, a zaczęły przekształcać się w miejsca o charakterze historyczno-kulturalnym, a nawet w placówki na wpół muzealne i muzealne¹. Reformę rolną przeprowadzono w tym czasie w kilkunastu krajach

¹ Należy zauważyć, że pierwsze zamki i pałace zostały udostępniane zwiedzającym, z inicjatywy ich właścicieli, już na przełomie XIX i XX w. Po 1848 r. na zamku Rožmberk muzeum rodowe stworzył hra-

europejskich, jednak w Czechosłowacji przybrała najbardziej radykalny charakter. Doprowadziła do prawie całkowitej nacjonalizacji ziemi i zasadniczo zmieniła sytuację posiadaczy wielkich majątków, w których rękach znajdowały się najważniejsze obiekty zabytkowe o charakterze rezydencjonalnym. Celem reformy, prócz całkowitej likwidacji wielkiej własności ziemskiej, było również znaczne osłabienie szlachty, wywodzącej się głównie z rodów niemieckich i węgierskich. Od bitwy pod Białą Górą (1620 r.), liczne skonfiskowane majątki czeskie przejmowali obcokrajowcy, głównie Niemcy, którzy zdobywali również kierownicze stanowiska urzędnicze². Język czeski zaczął znikać z administracji, w XVIII w. został całkowicie zastąpiony niemieckim, aż do 21 grudnia 1867 r., gdy w § 19 Konstytucji³ zagwarantowano równouprawnienie w szkołach, urzędach i życiu publicznym wszystkich języków narodowych. Według spisu powszechnego z 1921 r., aż 23,4 % obywateli zadeklarowało narodowość niemiecką, w 1930 r. dla 22,3 % językiem ojczystym był niemiecki⁴. To głównie wśród tej części populacji gros stanowiły rodziny szlacheckie, społecznie uznawane za popleczników obcych narodów, nielojalnych państwu tworzonemu na gruzach habsburskiego imperium. W posiadaniu niecałych 2 tysięcy rodzin szlacheckich znajdowała się ponad jedna trzecia część ziemi niepodległej Czechosłowacji⁵ - taka sytuacja własnościowa budziła opór pozostałych warstw społecznych oraz rządu, uznającego ziemiaństwo za wroga nowego porządku polityczno-prawnego. Na proces osłabiania materialnej pozycji szlachty i Kościoła katolickiego, utożsamianego z habsburskim uciskiem religijnym, złożyło się kilka aktów prawnych podjętych wkrótce po zakończeniu wojny, między innymi: o likwidacji tytułów szlacheckich⁶,

bia Jan Jiří Buquoy W latach 80. XIX w. na zamku Buchlov publicznie zaprezentowano rodową kolekcję sztuki Leopolda a Bedřicha Berchtolda, w 1912 r. otwarto dla publiczności zamek Morawski Bouzow. Zob.: D. Faměrová, J. Holub, M. Kadlec, N. Kubů, P. Wagner, *Metodika průvodcovské činnosti na hradech, zámcích a dalších zpřístupněných památkách*, Praga 2014.

² R. M. Łuczyński, *Szlacheckie i arystokratyczne rezydencje w Sudetach czeskich. Sudety Zachodnie i Środkowe*, Wrocław 2012, s. 9-11.

³ Tzw. konstytucja grudniowa (*Dezemberverfassung*), zbiór ustaw regulujących ustroj austriackiej części Austro-Węgier oraz kwestie wspólne obu części monarchii, *Die neue Gesetzgebung Österreichs*, Band 1, 1868.

⁴ P. Majewski, „Niemcy Sudeccy” 1848 – 1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007, s. 227–229.

⁵ Największe majątki ziemskie posiadały rodziny Schwarzenbergów (248 000 ha.) oraz Liechtensteinów (173 000 ha.), w dalszej kolejności skupione były w rękach Kościoła, a zwłaszcza arcybiskupstwa ołomunieckiego, do którego przynależały rozległe tereny zalesione. A. Peichlová, *Konfiskační a vyvlastňovací prvek pozemkové reformy v době první republiky*, w: J. Kuklík (red.), *Konfiskace, pozemkové reformy a vyvlastnění v československých dějinách 20. Století*, Praga 2012, s. 32.

⁶ Zákon č. 61/1918 Sb. jimž se zrušují šlechtictví, řády a tituly. Podobne przepisy wprowadziły również kraje sąsiednie, między innymi Polska w konstytucji marcowej z 1921 r. Zgodnie z art. 96 Rzeczpospolita Polska nie uznaje przywilejów rodowych ani stanowych, jak również żadnych herbów, tytułów rodowych i innych, z wyjątkiem naukowych, urzędowych i zawodowych.

o reformie rolnej⁷, o zniesieniu ordynacji rodowych⁸ oraz zarządzenie konfiskaty majątku dynastii habsbursko-lotaryńskiej⁹.

W wyniku ustawy o konfiskacie, na własność państwa, bez odszkodowania, przeszło wiele wybitnych założeń należących do członków dynastii habsbursko-lotaryńskiej, m.in. rezydencje w Pradze, Brnie, Konopiště, Cerekvicy, Krompach. Natomiast w ustawie o reformie rolnej, sytuację właścicieli pozostałych obiektów regulował § 11 tej ustawy, stanowiący, że właściciele majątków lub ich spadkobiercy, których nieruchomości została zajęta zgodnie z ustawą, mają prawo do uzyskania z majątku skonfiskowanego wydzielonej nieruchomości nieprzekraczającej wielkości ustanowionej w § 2 (czyli do 150 ha w przypadku gruntów rolnych lub 250 ha powierzchni całkowitej), o ile istniała taka możliwość, według własnego wyboru co do ich położenia. W szczególnych przypadkach byli właściciele mogli otrzymać również i większy obszar, lecz nieprzekraczający 500 ha, jeżeli było to podyktowane potrzebą gospodarczą: jakością ziem na obszarach przydzielonych, sprawnym gospodarowaniem oraz innymi względami przemysłu rolnego czy dobra wspólnego¹⁰. W stosunku do nieruchomości o charakterze zabytkowym i krajobrazowym, ustawodawca zdecydował się dodatkowo, poza względami gospodarczymi, zgodnie z § 20 późniejszej ustawy z 30 stycznia 1920 r. (tzw. ustawy przydziałowej)¹¹, na umożliwienie właścicielom i ich następcom prawnym koncentracji w jednych rękach, lub zwolnienie z konfiskaty ziemi o większej powierzchni. Intencją ustawodawcy była „ochrona naturalnego piękna i charakteru krajobrazu, przeciwdziałanie zniszczeniu naturalnych zabytków, historycznych i artystycznych”. Ta regulacja dała podstawę do ochrony kompleksów zabytkowych, architektoniczno-krajobrazowych, traktowanych jako całość. Charakterystyczne bowiem od XVIII w. było tworzenie założeń pałacowych lub przekształcanie istniejących w kompleksowe kompozycje łączące architekturę (rezydencję) i naturę (ogród krajobrazowy). W takich ogrodach – parkach, rozciągających się nawet na przestrzeni kilku kilometrów kwadratowych, umieszczano indywidualnie projektowaną architekturę ogrodową: gloriety, altany, sztuczne grotty, belwedery, nierzadko o monumentalnych rozmiarach. W przypadku zaistnienia zagrożenia wynikającego z parcelacji, prowadzącego do podziałów lub utraty charakteru kompleksów przyrodniczych lub zabytkowych, państwowy urząd ziemski mógł wyrazić zgodę, by na terenach, gdzie znajdują się parki, parki krajobrazowe, inne formy przyrodnicze

⁷ Zákon č. 215/1919 Sb., o zabrání velkého majetku pozemkového.

⁸ Zákon č. 179/1924 Sb., o zrušení svěřenectví. Do tego czasu majątki ziemskie często miały charakter niepodlegających podziałowi ordynacji.

⁹ Zákon č. 354/1921 Sb. o převzetí statků a majetku, případných podle mírových smluv československému státu. Członków dynastii uznano za zdrajców i kolaborantów, dlatego wywłaszczenie odbyło się bez odszkodowania.

¹⁰ Na temat pierwszej reformy rolnej zob.: K. Zeman, *Vývoj vlastnictví k půdě a souvisejících procesů na území ČR od roku 1918 do současné doby*, Praga 2013.

¹¹ Zákon č. 81/1920 Sb. kterým se vydávají po rozumu §u 10 zákona ze dne 16. dubna 1919, č. 215 Sb. zák. a nař., ustanovení o přidělu zabrané půdy a upravuje se právní poměr ku přidělené půdě (Zákon přidělový.).

będące elementem kształtowania krajobrazu, częścią oryginalnego założenia zabytkowego lub powiązane ściśle z zabytkami, nie stosować wytycznych z § 11. Miejsca te mogły zostać zwolnione z konfiskaty, jeżeli właściciel zobowiązał się dostosować do warunków i wymogów ustanowionych przez urząd, w porozumieniu z odpowiednim ministerstwem, a także z zastrzeżeniem, że tereny te miały zostać udostępniane publiczności oraz pracownikom instytucji naukowych, ośrodków kulturalnych i artystycznych, czy też służyć celom filantropijnym.

Wprowadzenie regulacji pozwoliło zatrzymać właścicielom cenne, zabytkowe założenia, jednak ich prawa zostały ograniczone. Organy administracji otrzymały możliwość ingerencji w do tej pory nieograniczone, prawa gospodarzy nieruchomości. Doprowadziło to, w zasadzie po raz pierwszy, do uzyskania przez państwo faktycznej możliwości ochrony tych zabytków. Należy zauważyć, że przez cały okres I Republiki Czechosłowackiej, mimo podejmowanych w tej sprawie działań Ministerstwa, nie przyjęto na terenie Czech jednolitego aktu prawnego regulującego państwową opiekę nad zabytkami, natomiast na terenie Słowacji recypowano ustawę węgierską z 1881 r., która funkcjonowała jedynie formalnie. Ochroną zabytków zajmował się Państwowy Urząd ds. Zabytków (*Státní památkový úřad*), podporządkowany utworzonemu w listopadzie 1918 r., Ministerstwu Szkolnictwa i Oświaty. Mógł wydawać sugestie, propozycje i zalecenia, a także służyć pomocą techniczną przy odbudowie obiektów zabytkowych oraz doradzać w sprawach uzyskiwania na ten cel finansowania. W 1919 r. utworzono wyspecjalizowane urzędy pomocnicze: Państwowy Instytut Fotometryczny (*Státní ústav fotomeřický*), zajmujący się dokumentacją obiektów oraz Państwowy Instytut Archeologiczny (*Státní ústav archeologický*). Prace nad stworzeniem ustawy o ochronie zabytków trwały kilkanaście lat, projekt nie otrzymał jednak aprobaty środowiska politycznego i nigdy nie wszedł w życie. Pierwszym jednolitym aktem w tej materii była przyjęta dopiero w 1958 r. ustawa o ochronie zabytków kultury¹².

Według stanu z 1929 r., w wyniku reformy rolnej znacjonalizowano 294 zamki i pałace, 41 zamków warownych, 124 ruiny zabytkowe, 17 twierdz, 10 fortów i 52 inne zabytkowe budowle, z czego większa część wróciła do pierwotnych właścicieli (235 zamków, 25 zamków warownych, 69 ruin zabytkowych, 7 twierdz, 7 fortów i 38 innych obiektów), resztę upaństwowiono lub przekazano różnym nabywcom¹³. W sytuacji zmiany stosunków własnościowych, społecznych, gospodarczych i politycznych, pojawiły się wątpliwości, czy właściciele będą mieli fundusze na utrzymanie, nieraz ogromnych i wymagających dużych nakładów i odpowiedniego zarządzania nieruchomości. Zagrożone zniszczeniem były zwłaszcza zabytkowe ruiny, których właściciele często nie byli zainteresowani inwestowaniem w ich zabezpie-

¹² Zob. P. Štoncner, *Příspěvky k dějinám památkové péče v Československé republice v letech 1918-1938. Část 2 - Organizační vývoj jednotlivých památkových úřadů*, „Zprávy památkové péče” 64/4 (2004).

¹³ P. Štoncner, *Organizační vývoj státní ochrany památek v letech 1918-1945*, w: I. Maxová, H. Kruisová (red.), *Péče o architektonické dědictví. Vybrané kapitoly k tématu péče o stavební a umělecké památky. Sborník prací, I. díl. Vývoj a východiska památkové péče, její právní ukotvení a ekonomické přístupy*, Praga 2008, s. 72.

czenie i chętnie pozbywali się nienadających się do celów gospodarczych terenów. W tej sytuacji państwo zdecydowało się na wprowadzenie regulacji umożliwiających władczą ingerencję administracji w zakresie kontroli wykonywania przez właścicieli swoich praw, poprzez oddanie ich pod nadzór Państwowego Urzędu ds. Zabytków.

Wymogi nie były ustanowione normatywnie, a kształtowano je wraz z postępowaniem przeprowadzania reformy i wprowadzania regulacji w życie. Według stanu na 1936 r. obowiązywały następujące wytyczne przygotowane przez urząd w porozumieniu z Ministerstwem Szkolnictwa i Oświaty:

- budowle zamkowe miały być utrzymywane w dobrym stanie i zabezpieczone przed ogniem; wszelkie remonty i adaptacje miały być prowadzone w porozumieniu i za wcześniejszą zgodą Państwowego Urzędu ds. Zabytków lub jego oddziału w Bratysławie; zabytki miały być udostępniane zwiedzającym zgodnie z regulaminem ustanowionym przez ministerstwo rolnictwa lub urząd w porozumieniu z ministerstwem szkolnictwa i oświaty;

- ruiny miały być zachowane w dobrym stanie i chronione przed świadomym uszkodzeniem; ich ewentualne restauracje miały być prowadzone za zgodą i pod nadzorem urzędu, w miarę możliwości miały zostać udostępnione zwiedzającym.

Organy administracji otrzymały prawo dostępu do nieruchomości i możliwość kontrolowania, czy wytyczne zostały zrealizowane. Zastrzeżono również, że terenami wydzielonymi zgodnie z § 20 ustawy z 30 stycznia 1920 r. nie można było rozporządzać w celu ich rozdrobnienia. Właściciele zostali zobligowani do umieszczenia i utrzymywania oznakowań turystycznych i tablic orientacyjnych. Wskazane obowiązki miały przechodzić na kolejnych następców prawnych i mogły być uzupełniane przez Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty¹⁴.

Wprowadzenie powyższych regulacji umożliwiło administracji państwowej wydawanie władczych rozstrzygnięć w zakresie ochrony zabytków, a zwłaszcza uzyskanie ważnego uprawnienia do zabrania nieruchomości i przydzielenia innemu właścicielowi w sytuacji, kiedy dotychczasowy nie będzie podporządkowywał się regulaminom. Właściciele obiektów mogli starać się o subwencje państwowe na pokrycie kosztów remontów. Utrzymanie nieruchomości było bardzo kosztowne, opieki wymagały nie tylko budynki i rozległe parki krajobrazowe, lecz także inwentarze i zbiory. Zasadniczo kwestia dofinansowania była otwarta z zastrzeżeniem, że środki państwowe nie mogą pokryć całych nakładów, jednak w praktyce, brakowało nawet funduszy na konserwatorskie kontrole przeprowadzane przez urząd ds. zabytków¹⁵.

Przeprowadzone reformy, a także zmiany społeczne, gospodarcze i kulturalne, zmieniły znacznie sytuację obiektów rezydencjonalnych, ich przeznaczenie i sposób wykorzystania. W okresie I Republiki Czechosłowackiej udostępniono zwiedzającym wiele zamków, zarówno prywatnych, jak i znajdujących się w zarządzie samorządów oraz państwa. Rozpoczął się proces wykupu majątków, których właściciele nie byli w stanie utrzymać, przez zorganizowane w tym celu spółdzielnie i stowarzyszenia,

¹⁴ *Ibidem*, s. 69.

¹⁵ *Ibidem*, s. 76-80.

skupiające miłośników zabytków i historii, które starały się doprowadzić obiekty do stanu umożliwiającego ich udostępnianie lub użytkowanie. Najbardziej znany, Klub Turystów Czechosłowackich (*Klub československých turistů*), inicjator budowy wielu schronisk turystycznych i znakowania szlaków turystycznych, w 1924 r. był już właścicielem 18 zamków oraz zabytkowych ruin¹⁶. Bardziej aktywne stało się również państwo, wykupując część majątków miejskich i przeznaczając je na obiekty użyteczności publicznej¹⁷. Za wzorową adaptację tego okresu uchodził praski *Černínský Palác*, przystosowany w 1934 r. przez architekta Pavla Janáka do potrzeb Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Do wybuchu II wojny światowej otwarto dla publiczności kilkadziesiąt wysokiej klasy obiektów rezydencjonalnych, w tym majątek należący do rodziny Schwarzenbergów – zamki: Hluboka nad Vltavou, Český Krumlov, Třeboň i Ohrada, czy inne: Rožmberk, Jindřichův Hradec, Opočno, Pernštejn, Mnichovo Hradiště, Náchod, Hořovice, Hrubý Rohozec. Procedurę udostępniania obiektów normowały regulaminy zwiedzania uchwalane przez Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty, wzorowane na instrukcjach tworzonych dla zamków otwartych jeszcze przed I wojną. Umożliwiały zarówno pogodzenie funkcji mieszkalnej z muzealną, jak i ustanawiały zasady obchodzenia się w odpowiedni sposób z zabytkami. Za pośrednictwem regulaminów ustalano między innymi: które przestrzenie mają zostać udostępniane – zasadniczo pomieszczenia reprezentacyjne, niesłużące celom mieszkalnym; właściciele otrzymali prawo czasowego wyłączenia pomieszczeń. Zwiedzanie odbywało się wyłącznie z przewodnikiem, opłacanym przez dysponenta obiektu. Aby wykluczyć możliwość niszczenia wnętrz, wprowadzono różnorakie ograniczenia, np. zamknięcie obiektów w dni i miesiące deszczowe, obowiązkowe szatnie, możliwość zwiedzania przez dzieci, które ukończyły przynajmniej szósty rok życia. W udostępnianiu wnętrz nacisk został położony na aspekt edukacyjny, priorytetowo traktowano wycieczki ze szkół i innych ośrodków oświatowych¹⁸.

W przeciwieństwie do innych obszarów Europy, II wojna światowa szczęśliwie oszczędziła większość zabytków zamkowych na terenie Czech. Niektóre rezydencje uległy znacznym zniszczeniom, najczęściej od pożarów, jak np. Karlova Koruna w miejscowości Chlumec nad Cidlinou, jednak większość nie ucierpiała znacznie w wyniku działań wojennych. W tym czasie zasadniczo nie udostępniano zamków do zwiedzania, wyjątkiem był zamek Karlštejn, który stał się repozytorium najcenniejszych państwowych zbiorów sztuki. Część została zajęta na potrzeby III Rzeszy i pełniła ponownie funkcje reprezentacyjne, a cenne dzieła sztuki nierzadko zostały wywiezione. Część z nich nigdy już nie wróciła na pierwotne miejsce.

Następna zasadnicza zmiana sytuacji tych obiektów związana była z kolejną reformą rolną, przeprowadzoną po zakończeniu II wojny światowej.

¹⁶ Zob.: Historia klubu czeskich turistůw, <http://www.kct.cz/cms/historie-kct> [20.03.2015].

¹⁷ Przejmowanie i przeznaczanie monumentalnych obiektów zamkowych na cele publiczne odbywało się już w XIX w., przykładem może być zamek Loket, który do 1948 r. pełnił funkcję państwowego więzienia.

¹⁸ D. Famčřová, J. Holub, M. Kadlec, N. Kubů, P. Wagner, *op. cit.*, s. 30-31.

DEKRETY BENEŠA I SYTUACJA OBIEKTÓW REZYDENCJONALNYCH
W LATACH 1945-1989¹⁹

Położenie czechosłowackich zabytków rezydencjonalnych po II wojnie światowej, w przeciwieństwie do obiektów w innych krajach, a zwłaszcza w Polsce, zniszczonych przez działania militarne oraz niszczycielskie zapędy Armii Czerwonej, przedstawiało się bardzo korzystnie, gdyż większa ich część praktycznie nie ucierpiała w wyniku wojny. Inaczej rysowała się sytuacja ich właścicieli, głównie pochodzenia niemieckiego i węgierskiego, którzy zostali pozbawieni majątków i w znacznej liczbie zmuszeni do opuszczenia kraju w wyniku, wywołującej dziś spore kontrowersje, polityki pierwszego powojennego rządu Czechosłowacji. W konsekwencji konfiskaty majątków na własność państwa przeszły liczne obiekty zabytkowe. Kwestie wysiedlenia określały na szczeblu międzynarodowym postanowienia konferencji poczdamskiej, przyjęte w sierpniu 1945 r. przez Wielką Trójkę²⁰ oraz porozumienia między państwami Europy Wschodniej²¹. Realizację tej polityki na gruncie krajowym rozpoczęto po powrocie do kraju prezydenta Edwarda Beneša, wydając specjalne dekrety prezydenckie, pospolicie nazywane beneszowskimi (*Benešovy dekrety*). Największy wpływ na dalsze losy zabytków rezydencjonalnych miały dekret nr 12/1945 Sb. w sprawie konfiskaty i podziału nieruchomości rolnych Niemców, Węgrów, a także zdrajców i wrogów narodu czeskiego i słowackiego oraz dekret nr 108/1945 Sb. o konfiskacie wrogiego majątku i Funduszu Odnowy Narodowej²². Zarządzenie o konfiskacie majątku Niemców, Węgrów i zdrajców Narodu Słowackiego przyjęła również, posiadająca do 1946 r. szeroką autonomię, Słowacka Rada Narodowa²³. W konsekwencji ustanowienia tych przepisów na własność państwa przeszło 496 zamków i grodów oraz setki budynków zabytkowych w miastach i wsiach, szczególnie na terenach przygranicznych²⁴.

¹⁹ Porównaj: E. Kocowska-Siekierka, *Kwalifikacja zabytków i ich ochrona w Czechosłowacji w latach 1945-1958*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, 316/2, „Studia Historycznoprawne”, Wrocław 2014, s. 229-251.

²⁰ W części XII protokołu unormowano kwestię wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier. Treść Protokołu dostępna online: *Protocol of the Berlin (Potsdam) Conference, August 1, 1945*, The University of Wisconsin Digital Collections, <http://images.library.wisc.edu/History/EFacs/GerRecon/BackgrndDocs/reference/history.backgrnddocs.i0016.pdf> [15.03.2015].

²¹ W 1946 r. Czechosłowacja i Węgry usankcjonowały przymusowe wysiedlenie 200 tys. Węgrów i takiej samej liczby ludności słowackiej z Węgier do Czechosłowacji. Zob.: A. Briggs, P. Clavin, *Europa Dwóch Stuleci 1789-1989*, Wrocław 2000, s. 353.

²² *Dekret presidenta republiky 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátelčeského a slovenského národa ze dne 21. června 1945*, *Dekret presidenta republiky 108/1945 Sb. O konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy ze dne 25. října 1945*.

²³ *Nariadení Slovenské Národni Rady ze dne 23. srpna 1945, č. 104 Sb., o konfiskování a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel slovenského národa*.

²⁴ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zámků v ČR*, <http://www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/> [20.03.2015].

Obiekty zabytkowe znajdujące się do tej pory w rękach „nieprzyjaciół”, zaczynały budzić zainteresowanie środowisk konserwatorskich i pasjonatów zabytków jeszcze przed wejściem w życie dekretów wywłaszczeniowych. Zwłaszcza na terenach przygranicznych obiekty te znalazły się w dramatycznym położeniu, w rezultacie akcji odwetowych i wypędzeń przeprowadzanych w okresie 1945-1946²⁵. Opuszczone rezydencje były dewastowane i grabione, w ramach społecznej i ideologicznej zemsty, zarówno przez wojsko, jak i okolicznych mieszkańców. W okresie przejściowym, kiedy regulacje centralne nie weszły jeszcze w życie lub praktykę, atakom tym mogły zapobiec wyłącznie działania obywatelskie oraz podejmowane na niższych szczeblach administracji. W pierwszej kolejności ochroną wartościowych posiadłości zajęło się środowisko naukowe, zaniepokojone możliwością utraty cennych zespołów zabytkowych. Na jego wniosek nowo ukonstytuowane władze powołały w kwietniu 1945 r. specjalistyczny Sekretariat ds. Ewidencji i Ochrony Zabytków Piśmiennictwa, Historii, Sztuki i Przyrody (*Sekretariát pro evidenci a zahranu památek písemných, historických, uměleckých a přírodních*). Działalność urzędu miała głównie charakter prewencyjno-edukacyjny: starano się zabezpieczać zabytki narażone na grabieżę, pouczano miejscową ludność i aktywizowano do pomocy osoby cieszące się publicznym zaufaniem. Urząd zbierał również i przekazywał instytucjom kultury informacje na temat cennych obiektów i zachowanego wyposażenia. W związku z szybką utratą środków i brakiem finansowania, działalność Sekretariatu była krótka i ograniczona, a jego kompetencje wkrótce przejął *Státní památkový úřad*²⁶.

Znajdujące się na terenach wywłaszczonych obiekty zabytkowe musiały zostać uporządkowane, zewidencjonowane i objęte zarządem, aby możliwe było ich dalsze użytkowanie i ochrona cennych eksponatów przed zniszczeniem i grabieżą. W pierwszej fazie nacjonalizacji obszary ziemskie wraz z przynależnymi nieruchomościami oddano pod zarząd powołanemu w ramach reformy rolnej Narodowemu Funduszowi Ziemskiemu (*Národní pozemkový fond*). Przy Funduszu utworzono w kwietniu 1945 r. wydział ds. zabytków, który przygotowywał wytyczne dla administratorów obiektów zabytkowych. Zarządcy, wyznaczeni przez regionalne komitety narodowe i odpowiedzialni przed Funduszem Ziemskim, mieli powinność zabezpieczyć i zinwentaryzować znalezione na miejscu ruchomości, a także nie dopuszczać do pomieszczeń zamkowych osób bez formalnego pozwolenia wydanego przez Fundusz. Następnym krokiem było utworzenie w sierpniu przy Funduszu Komisji ds. Zabytków (*Památkova komisi*), składającej się z przedstawicieli Ministerstwa Szkolnictwa i Oświaty, Ministerstwa Rolnictwa, Państwowego Archiwum Ziemskiego i Państwowego Biura ds. Planowania. Do zadań Komisji należało: tworzenie listy cennych przyrodniczo i architektonicznie obiektów z terenów objętych konfiskatą (wytypowano 185 zamków), zbadanie ich stanu, ocena przydatności do pełnienia funkcji, które proponował zarządca obiektu i nadzór nad spełnianiem funkcji zarząd-

²⁵ Na temat akcji odwetowych i powojennej sytuacji Niemców zobacz: P. Majewski, *op. cit.*, s. 428-456.

²⁶ K. Uhlíkova, *Národní kulturní komise 1947-1951*, Praga 2004, s. 20-21.

czych w zakresie dotyczącym opieki nad zabytkiem, w którym partycypował wydział ds. zabytków²⁷.

W myśl wrześnieowego dekretu nr 108/1945 Sb. mienie znacjonalizowane oddano do dyspozycji Funduszom Odnowy Narodowej (*Fondy národní obnovy*). Nieruchomości przekazano w zarząd regionalnym komitetom narodowym, ruchomości pozostały w Funduszu, który od kwietnia 1946 r. zajmował się oddzieleniem przedmiotów o wartościach zabytkowych od rzeczy użytkowych. W pierwszej grupie znalazły się różnorodne dzieła sztuki (obrazy, rzeźby, cenna ceramika, rzadka porcelana, szkło, antyki, cenne zbiory znaczków i kosztowności, itp.) oraz rzeczy o zróżnicowanej wartości kulturowej (artystycznej, historycznej, naukowej), bez różnicy czasu ich powstania²⁸. Opieka nad nimi pozostała w gestii Funduszy do 1947 r., a następnie zasilały liczne kolekcje w galeriach i placówkach wystawienniczych lub przeszły do wyposażenia muzeów zamkowych.

Działania zapoczątkowane przez urzędy nie były wystarczające, by można było fachowo zarządzać i chronić przejęte przez państwo rezydencje. Wobec braku ustawy o ochronie zabytków i w związku z istnieniem tak wielu obiektów, które zarządzane przez niewyspecjalizowany organ, mogły stracić walory zabytkowe, należało objąć je szczególną opieką. Postulaty takie formułowało zwłaszcza środowisko naukowe, proponując powołanie instytucji dysponującej własnymi środkami, zajmującej się zarządem i przygotowaniem najbardziej wartościowych obiektów zabytkowych do pełnienia nowych funkcji kulturalnych. Do powołania takiego specjalistycznego aparatu doszło już w maju 1946 r., gdy przy Ministerstwie Szkolnictwa i Oświaty²⁹ utworzono Narodowe Komisje Kultury ds. Państwowego Majątku Kulturalnego (*Národní kulturní komise pro správu státního kulturního majetku*), z siedzibą w Pradze oraz w Bratysławie (z pełnomocnictwem ministerstwa). Były to pierwsze samodzielne instytucje powołane do wyselekcjonowania i zabezpieczenia najbardziej wartościowych państwowych zabytków³⁰. Dla ich potrzeb zakwalifikowane przedmioty określono w § 2 ustawy o Narodowych Komisjach Kultury³¹ terminem państwowy majątek kulturalny (*státní kulturní majetek*), który oznaczał „obiekty ruchome i nieruchome, bez względu na czas ich powstania, charakteryzujące się wartością: historyczną, artystyczną, naukową” (w przeważającej mierze zabudowania pałacowe i zamki, oraz ich wyposażenie). Narodowe Komisje Kultury wyszukiwały i klasyfikowały obiekty

²⁷ *Ibidem*, s. 24.

²⁸ Vyhláška Osídlovacího úřadu a Fondu národní obnovy 1213/46 Ú.l. ze dne 29.4.1946, již se stanoví, jak má býti naloženo s některými movitými věcmi hmotnými z nepřátelského majetku konfiskovaného podle dekretu presidenta republiky ze dne 25. října 1945, č. 108 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku a o Fonděch národní obnovy.

²⁹ Od 1948 r. Ministerstwa Szkolnictwa, Nauki i Sztuki.

³⁰ Pod opiekę Komisji oddano zarówno mienie skonfiskowane dekretami Beneša 12/1945 Sb. i 108/1945 Sb. oraz rozporządzeniem słowackiej Rady Narodowej, jak również „pozostałe” obiekty kultury (czyli te, które przeszły na własność państwa w wyniku reform związanych z ustanowieniem niepodległego państwa czechosłowackiego w latach 1918-1938).

³¹ Zákon č. 137/1946 Sb., o Národních kultur ních komisích pro správu státního kulturního majetku ze dne 16. května 1946.

kwalifikujące się do otoczenia opieką państwową (samo ich mianowanie spoczywało w gestii ministra i jego pełnomocnika na Słowacji), organizowały profesjonalną administrację majątkiem kulturalnym, zajmowały się utrzymaniem obiektów w dobrym stanie, dbały o właściwe wykorzystanie mienia. Za zgodą ministerstwa edukacji i oświaty oraz finansów zajmowały się również sprzedażą niektórych rzeczy ruchomych. Komisje mogły powierzyć zarząd mieniem państwowym instytucjom lub indywidualnym specjalistom, jak również zażądać od instytucji, organów i osób wydania rzeczy, które uznano za państwowy majątek kulturalny, pod groźbą kary pozbawienia wolności do jednego roku i grzywny w wysokości miliona koron³².

Działalność Narodowych Komisji Kultury umożliwiła objęcie pieczę zabytków rezydencjonalnych uznanych za najbardziej wartościowe, dzięki czemu uniknęły przekształcenia ich w zwykłe budynki użyteczności publicznej lub zrujnowania. W wyniku działalności Komisji, spośród 2500 grodów, zamków i pałaców, które stanowiły majątek narodowy, zakwalifikowano w poczet państwowego majątku kulturalnego 131 obiektów (z historycznie cennym wyposażeniem wewnątrz), wraz z przyległymi parkami i pozostałymi terenami o łącznej powierzchni prawie 3000 ha³³. Z pozostałych założeń ministerstwo wybrało ponad 150 obiektów, które nie były tak wartościowe, by objąć je pieczę Komisji, jednak zasługiwały na zainteresowanie organów ochrony i objęte zostały opieką konserwatorską³⁴. Inne, uznane za niewystarczająco cenne, pozostawiono w gestii zarządu regionalnych komitetów narodowych, które przeznaczały je na cele administracyjne, edukacyjne, naukowe, tworząc w nich placówki oświatowe, biblioteki, mieszkania komunalne, urzędy czy magazyny, co doprowadziło do utraty oryginalnej tkanki architektonicznej i wystroju wewnątrz, podobnie, jak miało to miejsce w sąsiednich krajach socjalistycznych. Około 300 obiektów, głównie z terenów przygranicznych, zostało bezpowrotnie zniszczonych w wyniku działań administracji w latach 60. i 70³⁵.

Komisje rozpoczęły przygotowania obiektów do udostępniania ich publiczności, w duchu przedwojennych koncepcji otwierania dla zwiedzających zabytków, które do tej pory były zarezerwowane wyłącznie dla wyższych klas społecznych. Najbardziej kontrowersyjną częścią działalności pracowników Komisji był sposób, w jaki tworzone wystawy, krytykowane przez historyków sztuki i konserwatorów już w latach

³² Komisje rozpoczęły swoją działalność prawie rok od wejścia w życie ustawy, gdy 27 stycznia 1947 r. określono ich statut i zasady działania. *Vyhlaska ministra skolstvi a osvety 125/1947* kterou se vydava organisačni a jednaci řad Narodni kulturni komise pro správu státniho kulturniho majetku v zemi České a v zemi Moravskoslezské v Praze.

³³ *Digitální knihovnam NS RČS 1954-1960 – stenoprotokoly, čtvrtek 17. dubna 1958*, <http://www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/025schuz/s025007.htm> [20.03.2015]. W 1947 r. na mocy kolejnych wywłaszczeń, ustawami: o rewizji pierwszej reformy rolnej oraz o przeniesieniu własności majątku Schwarzenbergów na ziemi czeskiej, znacjonalizowano podobnie znaczną liczbę zamków, które przeszły pod zarząd Komisji. Zákon č. 142/1947 Sb. o revizi první pozemkové reformy ze dne 11. července 1947, Zákon č. 143/1947 Sb. o převodu majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zem Českou.

³⁴ K. Uhlikova, *op. cit.*, s. 30.

³⁵ R. M. Łuczyński, *op. cit.*, s. 20.

60. i 70³⁶. Zasadniczą kwestią wywołującą rozbieżność poglądów, było aranżowanie w zabytkowych przestrzeniach tzw. instalacji wnętrz (*interiérové instalace*). Pierwsze aranżacje pojawiły się tuż po I wojnie światowej, tworzone w duchu historyzmu z wykorzystaniem dostępnych we wnętrzach sprzętów. Instalacje z lat 40. i 50. zmierzały do umniejszenia czy nawet likwidacji pamięci o feudalnych właścicielach tych miejsc. Liczne zabytki o osobistym charakterze, jak portrety rodowe czy emblematy szlacheckie usuwano, tworząc wyidealizowane pomieszczenia, tam gdzie było to możliwe, odwołując się do okresu przed 1620 r., gdy tereny te należały do niepodległego państwa. Nie budziła oporów konserwatorów i pracowników naukowych działających w Komisji całkowita zmiana lokalizacji wyposażenia rezydencji w celu stworzenia wzorcowych obiektów ilustrujących konkretne style architektoniczne od romańskiego i gotyckiego po style historyczne XIX w.³⁷ Taka metodologia wynikała z dwóch konkretnych przyczyn. Po pierwsze ideologicznej, związanej z radykalnymi koncepcjami wartościowania zabytków i organizacji form ochrony w sposób powiązany z polityką i potrzebą państwa, zwłaszcza po przejęciu władzy przez komunistów w 1948 r., jak również drugiej, bardziej pragmatycznej i społecznej, wynikającej z potrzeby ochrony niezwykle bogatego dziedzictwa poprzez „zakłamanie rzeczywistości”. Tworzenie instalacji zapobiegło degradacji zabytków, które bez objęcia ich nadzorem Komisji, zostałyby przekształcone w budynki administracyjne lub komunalne³⁸. Problematiczne było również udostępnienie obiektów zwiedzającym, nie należy bowiem zapominać, że prosta ludność w bogatych rezydencjach widziała raczej symbol ucisku i germanizacji. Pracownikom Komisji nie chodziło jedynie o rozbudzenie zainteresowania zwiedzaniem pomieszczeń głównie po to, aby zobaczyć jak żyli dawni „państwo”. Ich zamierzeniem było uczynienie z nich przestrzeni edukacyjnych i kształtowanie przekonania, że miejsca te stanowią wspólne dziedzictwo narodowe, poprzez „nauczenie ludu odwiedzania tych nowo odzyskanych skarbców sztuki i wskazanie obywatelom na najznamienitsze i najważniejsze ich wartości”³⁹. Dzięki takim działaniom rosła szansa, że w przyszłości zabytki unikną dalszej degradacji.

Komisje zakończyły swoją pracę na początku lat 50., w związku z reorganizacją państwowej opieki nad zabytkami. W 1951 r. utraciły monopol zarządcy nad dziedzictwem krajowym i stały się jedynie organem doradczym nowego Ministerstwa Edukacji, Nauki i Sztuki. Ostatecznie przestały istnieć 1 stycznia 1952 r.⁴⁰ Zarząd nad zamkami przejął na krótko ministerstwo oraz regionalne komitety narodowe, a na-

³⁶ N. Kubů, *Hrady a zámky po druhé světové válce*, Zprávy památkové péče, 68/5 (2008), s. 383. Argumenty przeciwników i obrońców działalności Komisji przytacza I. Hlobil, *K teorii interiérové instalace české památkové péče*, w: M. Perůtka (red.) *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, Praga 2008, s. 48-50.

³⁷ Na temat metodyki tworzenia instalacji i działalności Narodowych Komisji Kultury zob.: E. Kocowska-Siekierka, *op. cit.*, s. 238-240.

³⁸ Ilustracją skutków takich działań są w dużej części zrujnowane i pozbawione oryginalnego wyposażenia pałace i dwory na Dolnym Śląsku.

³⁹ K. Uhlíkova, *op. cit.*, s. 53.

⁴⁰ Vládní nařízení č. 112/1951 Sb., o reorganizaci státní památkové péče.

stępnie utworzony przy ministerstwie w 1953 r. Urząd ds. Zabytków Państwowych (*Státní Památková Správa*).

Uchwalenie pierwszej ustawy o ochronie zabytków kultury w 1958 r. po raz kolejny zmieniło sytuację obiektów zamkowych. Ich ochrona straciła priorytetowy charakter, a zarząd nimi powierzono urzędom politycznym, a nie specjalistycznym - organom wykonawczym komitetów narodowych (*výkonný orgán národního výboru*), regionalnym, powiatowym i miejskim. Rolę informacyjną i doradczą pełnił Narodowy Instytut Ochrony Zabytków i Przyrody (*Státní ústav památkové péče a ochrany přírody*) ustanowiony przy ministerstwie. Komitety narodowe nie miały fachowego doświadczenia związanego z zamkami i pałacami, a ich ranga po ustanowieniu nowej klasyfikacji obiektów zabytkowych i wyróżnieniu specjalistycznych form ochrony zabytków nie była już tak wysoka. Zyskały głównie te obiekty, które z racji wyjątkowych wartości lub położenia zostały zakwalifikowane do ustawowych form ochrony. Zabytki uznane za najważniejszą część bogactwa kulturowego narodu, zostały objęte większą ochroną, niż pozostałe obiekty wpisane do ewidencji. Decyzja o uznaniu za Narodowy zabytek kultury (*Národní kulturní památka – NKP*) zapadała na wniosek ministra edukacji i kultury narodowej. *NKP* znalazły się pod bezpośrednią ochroną rządu i ministerstwa kultury. Każdy przydział pomieszczeń czy ingerencja w architektoniczną formę budynków będących *NKP* wymagały zgody ministerstwa. Nad użytkowaniem ich w sposób spełniający normy ustawowe czuwał Państwowy instytut ds. zabytków i ochrony przyrody, który wydawał opinie na temat utrzymania tych zabytków i przeprowadzania w nich wszelkich działań naprawczych, tudzież ingerujących w ich strukturę. W poczet kilkudziesięciu *NKP* zaliczono w tym okresie między innymi: zamek praski⁴¹, Pałac Kinských, Karlštejn, Kotnov, Litomyšl.

Inną formą ochrony zabytków, związaną z ochroną przestrzeni, była instytucja rezerwatu zabytków (*Památkova rezervace*). Pozwalała ona objąć pieczę poprzez wprowadzenie specjalnych przepisów budowlanych konkretny obszar, na którym znajduje się kilka lub kilkanaście cennych obiektów: ulicę, dzielnicę, wieś, czy nawet całe miasto. Obszar rezerwatu ustanawiał minister szkolnictwa i kultury w porozumieniu z ministrem – przewodniczącym Państwowego komitetu ds. budownictwa, ministrem – przewodniczącym Rady Planowania Państwa, ministrem finansów i innymi zaangażowanymi władzami centralnymi. Ustalał on również warunki prowadzenia na terenie rezerwatu wszelkich prac budowlanych. Szczególną regulacją ustawodawca objął stolicę kraju, uznając w § 4 (2), że do wyznaczania zakresu obszaru chronionego w mieście stołecznym Pradze i określania warunków prowadzenia na jego terenie prac budowlanych kompetentni są, na wspólny wniosek, minister szkolnictwa i kultury oraz minister – przewodniczący Państwowego komitetu ds. budownictwa. W latach 1961-1982 ustanowiono 35 rezerwatów zabytków. W obrębie wielu z nich znajdu-

⁴¹ W 1954 r. rozporządzeniem rządu o ochronie terenu Zamku Praskiego, předpis č. 55/1954 Sb. Vládní nařízení o chráněné oblasti Pražského hradu, ustanowiono obszar ochronny Zamku, wyłączając wszystkie budynki i ich wyposażenie, znajdujące się w tym rejonie, a nie stanowiące jeszcze własności państwowej. Opieka nad tym obszarem spoczęła bezpośrednio w rękach Centralnego komitetu narodowego miasta stołecznego Pragi, a administracją zajęła się kancelaria prezydenta republiki.

ją się zamki i pałace, np. 33 miejskie rezerваты: Praga, Český Krumlov, Jindřichův Hradec, Cheb, Locket, Kadaň, Litoměřice.

Do kolejnej istotnej zmiany państwowej koncepcji ochrony zabytków doszło w 1987 r., a jej rezultatem było wejście w życie nowej ustawy o państwowej ochronie zabytków⁴². Priorytetem poprzedniej było zebranie i skatalogowanie najważniejszych krajowych dóbr kultury. Kolejnym krokiem miało być wprowadzenie bardziej elastycznych mechanizmów, ułatwiających organom podejmowanie decyzji usprawniających ochronę⁴³. Wśród najważniejszych propozycji zmian znalazły się: postulat jednolitego traktowania opiekunów zabytków przez narzucenie wszystkim użytkownikom, publicznym czy prywatnym, jednolitych obowiązków dbałości o zabytek; wprowadzenie sankcji za doprowadzenie zabytku do stanu zaniedbania; prawna ochrona tylko tych obiektów, które zostałyby przez ministra kultury uznane za zabytek; utworzenie organu pełniącego nadzór nad przestrzeganiem ustawy przez użytkowników i posiadaczy obiektów zabytkowych – inspekcji ochrony zabytków. Dzięki przyjęciu tych rozwiązań poprawiła się sytuacja zabytków nieujętych w priorytetach administracji, również mniej znanych zamków, pałaców i ich ruin.

SYTUACJA ZABYTKÓW REZYDENCJONALNYCH PO 1989 R. ORAZ PROBLEM ICH RESTYTUCJI

Aksamitna Rewolucja oraz przemiany ustrojowe w Europie Środkowej po 1989 r. wpłynęły na konieczność reorganizacji wielu gałęzi prawa krajowego, w tym i przekształceń w zakresie prawa ochrony zabytków. Pomimo postulatów i kilkakrotnych prób konstruowania nowych przepisów nie udało się przyjąć nowego aktu, zastępującego komunistyczną ustawę. Powoduje to, że obowiązująca wciąż ustawa z lat 80. przechodzi częste i problematyczne nowelizacje⁴⁴. Oparty na retoryce socjalistycznej akt stopniowo przestawał odpowiadać procesom faktycznie oddziałującym na przeobrażenia stosunków prawnych i w konsekwencji zmianom sytuacji samych obiektów zabytkowych. Liberalizacja i demokratyzacja wszystkich sektorów życia społecznego i politycznego, a także narodziny społeczeństwa obywatelskiego, wymusiły liczne modyfikacje przepisów. Same przekształcenia, związane ze zmianą podejścia do stosunków własnościowych, miały duży wpływ na dostosowanie regulacji do nowej sytuacji gospodarczej. Stopniowy powrót własności nieruchomości z państwowych w ręce prywatne (przed 1990 r. 80% budynków było własnością państwa,

⁴² Zákon č. 20/1987 Sb. o státní památkové péči.

⁴³ J. Varhaník, S. Malý, *Zákon o státní památkové péči. Komentár*, Praga 2011, s. 26.

⁴⁴ Miały one miejsce w latach 1992, 1999, 2000 (dwie), 2001 (dwie), 2002, 2004, 2005 (trzy), 2006 (dwie), 2007, 2008 (dwie), 2009 (dwie), 2011, 2012, 2013, oraz 2014. Od 2008 r. Ministerstwo Kultury opracowuje projekt ustawy o narodowym funduszu dziedzictwa, jednakże mimo skonstruowania osnovy dokumentu, nie doprowadziło do jego uchwalenia. Projekt ustawy dostępny jest pod adresem: <http://www.mkcr.cz/cz/kulturni-dedictvi/pamatkovy-fond/legislativa/vccny-zamer-noveho-pamatkoveho-zakona-126465/> [01.04.2015].

w 2010 r. już tylko 3%)⁴⁵ zaburzył konstruowane wcześniej z myślą o socjalistycznej własności struktury związane z ochroną zabytków, o czym mowa będzie poniżej.

Pierwszym etapem transformacji przepisów była ustawa 425/1990 Sb likwidująca w 1990 r. regionalne komitety narodowe i rozdzielająca ich kompetencje między Ministerstwo a urzędy powiatowe⁴⁶. Rozwiązanie regionalnych komitetów narodowych oznaczało jednak, że znaczna część prac związanych z ochroną zabytków musiała zostać przekazana do zadań Ministerstwa, gdyż powiatowe urzędy nie miały wystarczających kadr i zaplecza. Spowodowało to konieczność dostosowywania, przez kilka następujących lat, zasobów organów do faktycznych potrzeb ochrony⁴⁷.

Po rozpadzie Czechosłowacji obowiązująca również na Słowacji ustawa została zastąpiona w 2002 r. odrębną ustawą nr 49/2002 o ochronie zasobu zabytkowego⁴⁸. Organami ochrony ustanowiono Ministerstwo Kultury, Urząd ds. Zabytków (*Pamiatkový úrad Slovenskej Republiky*) oraz, na terenie jednostek administracyjnych, podległe mu Wojewódzkie Urzędy ds. Zabytków (*Krajské pamiatkové úrady*). Nie zdecydowano się na przekazanie uprawnień wykonawczych w zakresie ochrony zabytków organom samorządowym. Kompetencje takie posiada wyspecjalizowany organ administracji jakim jest Urząd ds. Zabytków. Również w Czechach w 2002 r., na skutek nowego podziału administracyjnego, odebrano kompetencje urzędowi powiatowym, które od 1991 r. pełniły rolę organów ds. ochrony zabytków. W ramach nowej organizacji ochrony utworzono, podległy Ministerstwu Kultury, Narodowy Instytut Dziedzictwa (*Národní památkový ústav - NPÚ*), specjalistyczny organ badawczy, nawiązujący do powstałego na mocy ustawy z 1958 r. Narodowego Instytutu Ochrony Zabytków i Przyrody (*SÚPPOP*). Sprawy należące do właściwości urzędów powiatowym przekazano czternastu, utworzonym w poszczególnych województwach (krajach), terenowym placówkom *NPÚ*, pełniącym zadania organów państwowej ochrony zabytków, zgodnie ze swoją właściwością miejscową. Zwrócono wówczas również uwagę na współpracę międzynarodową – w pierwszych trzynastu latach nowego ustroju aż dwanaście miejsc zostało wpisanych na listę światowego dziedzictwa, w tym siedem z nich to obiekty rezydencjonalne lub areale, na których takie zabytki się znajdują: Praga, Český Krumlov, Telč, Litomyšl, Lednice, Valtice i Kroměříž⁴⁹. Miało to również wpływ na ewidencję i zainteresowanie państwa rozszerzeniem opieki na kolejne zabytki, szczególnie te, których los ignorowano w poprzednim systemie. Na listę trafiły nowe rezerваты zabytkowe i aż 60 narodowych zabytków kultury.

⁴⁵ J. Štulc, *Transformation of the Heritage Preservation System in the Czech Republic after 1989*, w: J. Purchla (red.), *Protecting and safeguarding Cultural Heritage. Systems of Management of Cultural Heritage in the Visegrad Countries*, Kraków 2011, s.64.

⁴⁶ Zákon č. 425/1990 S.b o okresních úřadech, úpravě jejich působnosti a o některých dalších opatřeních s tím souvisejících.

⁴⁷ M. Novotný, *Legislativní vývoj v památkové péči po roce 1989*, w: *Zprávy památkové péče*, 66/3 (2006), s. 246.

⁴⁸ Zákon č. 49/2002 Z.z.o ochrane pamiatkového fondu.

⁴⁹ UNESCO: <http://www.unesco-czech.cz/unesco-pamatky/>.

W trudnych latach transformacji ustrojowej dwoma głównymi problemami w zakresie ochrony zabytków rezydencjonalnych stały się: sprawa zarządzania obiektami państwowymi, pozwalającego na naprawę błędów konserwatorskich i ekspozycyjnych popełnionych w okresie rządów komunistów, oraz druga, szczególnie istotna kwestia, dotycząca roszczeń byłych właścicieli i zmiany stosunków własnościowych. Zamki i pałace, które nie zostały sprywatyzowane (około 100 obiektów), ani nie podlegały restytucji, pozostały własnością państwową i znajdują się pod zarządem NPU. Wraz z pozostałymi państwowymi zabytkami: klasztorami, kościołami czy zabytkami techniki, są otwarte dla zwiedzających lub przygotowywane do pełnienia tej roli⁵⁰. Największy problem wciąż stanowią instalacje wnętrz, aranżowane przez długi czas, nawet w latach 70. i 80., mimo krytycznych głosów i opinii, wielokrotnie całkowicie wbrew zasadom nowoczesnej sztuki konserwatorskiej. Aktualnym zadaniem jest stopniowe przywracanie pomieszczeniom ich właściwej, historycznej formy. Pożądane byłoby ponowne zagospodarowanie wnętrz i powrót wielu ruchomości na pierwotne miejsce. Nie jest to jednak łatwe przedsięwzięcie, gdyż liczne przedmioty znajdują się w zbiorach muzeów i galerii, trafiły do inwentarza innych rezydencji czy powróciły w latach 90. do dawnych właścicieli. Dlatego przeprowadza się ten proces, gdy jest taka możliwość, z wykorzystaniem zdjęć i dokumentacji archiwalnych. Materiały te są również wykorzystywane przy tworzeniu nowych wystaw, w dotąd niearanżowanych miejscach. Praktyką stało się odtwarzanie wnętrz zgodnie z historycznym wyposażeniem. Jedynie w przypadku braku dokumentacji i fotografii, dopuszcza się tworzenie instalacji w duchu historyzmu⁵¹.

Zasadniczą zmianę sytuacji, zarówno samych rezydencji, jak i sposobów udostępniania ich wnętrz, przyniosły przekształcenia własnościowe – prywatyzacja i reprivatyzacja. Na mocy ustawy z kwietnia 1991 r. nr 172/1991⁵² o przeniesieniu pewnych rzeczy z majątku Republiki Czeskiej do majątku gmin, własnością wielu gmin miejskich i wiejskich stały się zamki i pałace, które zarządzane i udostępniane publiczności w podobny sposób, jak Valdštejn, Pecka, Humprecht, Svojanov, Slavkov czy Loket, lub zostały sprzedane⁵³. Naprawieniu krzywd materialnych wyrządzonych obywatelom w następstwie procesów nacjonalizacyjnych służyły ustawy reprivatyzacyjne⁵⁴, z których najistotniejsze były dwie: ustawa z nr 87/1991 r. o rehabilitacjach pozasądowych⁵⁵ oraz ustawa nr 229/1991 dotycząca restytucji własności rolnej i la-

⁵⁰ Internetowa ewidencja zabytków: <http://monumnet.npu.cz/pamfond/hledani.php>.

⁵¹ K. Křížová, *Historický interiér*, w: K. Bobek (red.), *Metodika tvorby interiérových instalací a reinstalací*, Praga 2011, s. 32-33.

⁵² Zákon č. 172/1991 Sb. o přechodu některých věcí z majetku České republiky do vlastnictví obcí.

⁵³ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zamků v ČR*, <http://www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/> [20.03.2015].

⁵⁴ Więcej: J. Kulik, *Restytucja dóbr w prawie czeskim i czechosłowackim w latach 1989-2000*, w: G. Czubek, P. Kosiewski (red.), *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 r.*, Warszawa 2005, s.31-38.; *Problematyka reprivatyzacji w wybranych krajach postkomunistycznych. Opracowania Tematyczne OT-597*, Kancelaria Senatu Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2011.

⁵⁵ Zákon č. 87/1991 Sb., o mimosoudních rehabilitacích.

sów przejętych przez państwo w latach 1948-1989⁵⁶. Ustawa rehabilitacyjna dotyczyła prześladowań politycznych, komunistycznych, dyskryminacji na tle społecznym, klasowym czy religijnym, skutkującym odebraniem majątku od 25 lutego 1948 r. do 1 stycznia 1990 r., nie obejmowała więc wywłaszczeń przeprowadzonych dekretemi Beneša, ani kolejnych z 1947 r. Dotyczyła tylko obywateli, którzy byli w stanie udowodnić swoje roszczenia i zgłosili je w ciągu sześciu miesięcy od dnia wejścia w życie ustawy, w przeciwnym razie wygasły⁵⁷. Natomiast ustawa dotycząca restytucji własności rolnej umożliwiała również odzyskanie nieruchomości znacjonalizowanych na mocy ustawy o rewizji reformy rolnej z 1947 r.⁵⁸ Odzyskaniu dóbr utraczonych w latach 1945-1948 przez lojalnych obywateli, których niesłusznie oskarżono za zdradę, miała służyć ustawa nr 243/1992 o uregulowania pewnych kwestii związanych z ustawą nr 229/1991 Sb.⁵⁹ W 2000 r. ustawą nr 212/2000⁶⁰ usystematyzowano sprawę odszkodowań dla ofiar *Holocaustu*, które utraciły swoje mienie na terytorium kraju w latach 1938-1945. Większość zabytków rezydencjonalnych została jednak znacjonalizowana prezydenckimi dekretemi w latach powojennych, nie zostały więc ujęte w ustawach reprivatyzacyjnych.

Spśród rezydencji przejętych w wyniku ustaw reprivatyzacyjnych, właściciele niektórych postanowili je udostępniać: Český Šternberk, Jemniště, Orlík, Blatná, Častolovice, Chlumec nad Cidlinou, Kost, Rychnov nad Kněžnou, Doudleby nad Orlicí či Boskovice, jednakże część nieruchomości zamknięto dla zwiedzających, np. w miejscowościach Skalka i Nový Hrad u Vysokého Mýta⁶¹.

Ciekawy przypadek stanowiły próby restytucji dóbr przez członków rodu Schwarzenbergów, którzy utracili liczne majątki jeszcze podczas pierwszej reformy rolnej, a także na mocy dotyczącej ich ustawy z 1947 r.⁶² Jeden ze spadkobierców, Karel Schwarzenberg, były minister spraw zagranicznych i kandydat na urząd prezydencki w 2013 r., po przeprowadzce do Czech odzyskał część majątku rodowego, odebranego (mimo wcześniejszej ustawy) dopiero po 25 lutego 1948 r., tj. rezydencje Orlík, Čimelice, Sedlec i Schwarzenberský palác na ulicy Voršilské w Pradze. Nie był jednak w stanie odzyskać pozostałych rezydencji: zamków w Hluboké nad Vltavou, Českym Krumlovie, Třeboni, Vimperku, Protivínach czy pałacu na Hradczanach

⁵⁶ Zákon č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku.

⁵⁷ Ważnym uregulowaniem była niemożność zwrotu w naturze rzeczy uznanych za narodowy zabytek kultury.

⁵⁸ Zákon č. 142/1947 Sb., o revizi první pozemkové reformy

⁵⁹ Zákon č. 243/1992 Sb., kterým se upravují některé otázky související se zákonem č. 229/1991 Sb., o půdě, ve znění zákona č. 93/1992 Sb.

⁶⁰ Zákon č. 212/2000 Sb. Zákon o zmírnění některých majetkových křivd způsobených holocaustem a o změně zákona č. 243/1992 Sb., kterým se upravují některé otázky související se zákonem č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, ve znění zákona č. 93/1992 Sb., ve znění pozdějších předpisů.

⁶¹ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zámků v ČR*, <http://www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/> [20.03.2015].

⁶² Zákon č. 143/1947 Sb. o převodu majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zem Českou.

i nie udało się to także innym członkom rodu⁶³. Od 24 lat toczy się również interesujący spór o pałac w Opočně, który chce odzyskać spadkobierczyni - Kristina Colloredo-Mansfeld. Obiekt został skonfiskowany w 1942 r. przez Niemców, następnie w 1946 r. na mocy dekretów przeszedł na własność państwa. Argumentacja spadkobierczyni powołuje się na żydowskie korzenie członków rodziny, którym odebrano nieruchomość, co dowodzi, że w 1942 r. doszło do konfiskaty majątku nie ze względów politycznych, a rasowych. Sprawa, która przeszła już przez kolejne instancje, wciąż jest w toku⁶⁴.

Spór o nieruchomości znacjonalizowane w latach 1945-1948 toczy się od wielu lat, a poszczególni właściciele, pozbawieni szans na ścieżce legislacyjnej, wybrali drogę sądową, powołując się na przepisy regulujące prawo własności, jak i również – bez rezultatu – składając skargi do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka⁶⁵. W listopadzie 2005 r. Trybunał Konstytucyjny orzekł, że zgodnie z prawem Republiki Czeskiej nie można skutecznie domagać się zwrotu własności utraconej przed 25 lutego 1948 r.⁶⁶ Byli właściciele tych nieruchomości oraz ich spadkobiercy wciąż szukają możliwości odzyskania dóbr, dążąc do zmiany prawa lub otwarcia nowych ścieżek, również międzynarodowych, jak to miało miejsce np. w okresie debaty nad kwestią przyjęcia traktatu z Lizbony (według wielu zainteresowanych, mógł on rzucić nowe światło na sprawę, ze względu na przepisy traktujące o ochronie praw mniejszości narodowych). Z roku na rok społeczeństwo żyje nagłaśnianymi w mediach kolejnymi wnioskami o zwrot utraconych dóbr, którego w ostatnim czasie domagał się nawet, budząc sensację, Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwany zakonem krzyżackim.

Wielu właścicieli, którzy odzyskali swoje prawa, prywatni nabywcy i inne podmioty, w których majątku znajdują się zabytkowe rezydencje, mimo że nie nałożono na nich takiego obowiązku, stara się udostępnić wnętrza posiadłości zwiedzającym, współpracując przy tym z państwową służbą ochrony zabytków. Publicznie zobowiązują się do tego również członkowie rodzin szlacheckich, walczący o odzyskanie nieruchomości; między innymi takie obietnice składa Kristina Colloredo-Mansfeld. Współpracę w tym zakresie wspiera i ułatwia Stowarzyszenie Właścicieli Zamków i Pałaców (*Asociace majitelů hradů a zámků*) zrzeszające prywatnych właścicieli pałaców, zamków i innych budowli o historycznej lub artystycznej wartości, którego celem jest przyczynienie się do ochrony i zachowania obiektów. Realizuje je poprzez:

⁶³ K. Hvižďala, *Historie: Karel Schwarzenberg*, http://neviditelnypes.lidovky.cz/historie-karel-schwarzenberg-d23-/p_spolecnost.aspx?c=A130121_203649_p_spolecnost_wag [20.03.2015].

⁶⁴ *Spor o navrácení zámku v Opočně se po 23 letech znovu vrací k soudu*, idnes.cz, 18.09.2014, http://hradec.idnes.cz/restituce-zamku-opocno-znovu-u-soudu-d8i-/hradec-zpravy.aspx?c=A140318_143408_hradec-zpravy_kvi [20.03.2015].

⁶⁵ W rezultacie skargi przyrodni siostra Karla Schwarzenberga Alžběta Pezoldová odzyskała rodzinny grobowiec w Třeboni, jednakże bez pozostałych rzeczy spornych. Zob. *Zamítnutí restituce: případ Adolfa Schwarzenberga*, <http://restitution.cz/cs/historie/dilci-uspech> [20.03.2015].

⁶⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 1 listopada 2005 r., ST 21/39 SbNU 493, Obcházení restitčních předpisů žalobami o určení vlastnického práva podle práva občanského.

wzajemne współdziałanie i wymianę doświadczeń związanych z zapewnieniem środków niezbędnych do profesjonalnej naprawy, remontów, przebudów i konserwacji zabytków, aktywną współpracę z administracją państwową oraz krajowymi i międzynarodowymi organizacjami, zwłaszcza w dziedzinie kultury, architektury i inżynierii, publikacje prezentujące pałace, zamki i inne obiekty o historycznej lub artystycznej wartości oraz ich historie⁶⁷.

Współczesna historia czeskich zabytków rezydencjonalnych związana jest z demokratycznymi przemianami społecznymi, nasuwającymi dwie wymierne kwestie. Jedną z nich to zdecydowanie pozytywna zmiana w zakresie metod konserwatorskich, skutkująca tworzeniem nowoczesnych norm ochrony zabytków, pozwalających na objęcie opieką wybitnych założeń architektonicznych i ich wnętrz oraz odsunięcie na bok kryteriów subiektywnych i ideologicznych. Kolejną to zderzenie uprawnień właścicieli z władczą ingerencją podmiotów administracji w sferze metod i sposobów ochrony. W dawnym systemie nakłady finansowe i zainteresowanie organów ochrony skierowano na zabytki będące odzwierciedleniem linii ideowej grupy sprawującej rządę, z pominięciem w ochronie zabytków udziału podmiotów prywatnych, prowadzącym do ich wywłaszczenia. Z jednej strony wzmocniło to normy regulujące opiekę nad zabytkami, z drugiej – mimo szeroko rozbudowanych form ochrony – jawnie dochodziło do degradacji i niszczenia zabytków niepasujących do aktualnej ideologii. W państwach demokratycznych wyraźnie zwraca się uwagę na fakt, że oparcie aparatu ochrony wyłącznie na instytucjach publicznych poważnie ogranicza prawa właścicieli obiektów – przepisy wprowadzające kryteria ochrony traktują posiadaczy i użytkowników obiektów nie jak partnerów, a raczej jako zagrożenie, przez co dochodzi do rozdzielania interesu prywatnego i ekonomicznego od interesu publicznego. Dlatego prowadzone są działania zmierzające do stopniowego dopasowania przepisów, by element współdziałania władzy administracyjnej z podmiotami prywatnymi był coraz większy, a udział państwa w zastosowaniu środków władczych bardziej skierowany na doradztwo i pomoc. Wymaga to oczywiście dobrej woli właścicieli obiektów. W przypadku czeskich zabytków rezydencjonalnych, większość z najbardziej okazałych została po upaństwowieniu udostępniona zwiedzającym. Mimo początkowo złym skojarzeniom, stały się majątkiem narodowym, nie tylko z punktu widzenia organów państwa, ale i społeczeństwa. Zgodnie z ustawami reprivatyzacyjnymi nowy właściciel wraz z prawem własności nabywał prawa i obowiązki wynikające z jego własności, m. in. przez minimum dziesięć lat miał obowiązek wynajmowania lub ustanowienia prawa użytkownika lokalu podmiotom prowadzącym w nich instytucje edukacyjne, placówki kulturalne, dyplomatyczne czy ośrodki zdrowia. Nie nabywał natomiast obowiązku udostępniania ich zwiedzającym i utrzymywania odpowiednich instalacji wnętrz. Toteż, mimo pozytywnych przykładów, niektóre obiekty zostały zamknięte, a niekiedy dochodziło do wyprzedaży oryginalnego wyposażenia. Utrzymanie praktyk udostępniania wnętrz jest możliwe poprzez współpracę państwa i właścicieli, jak i w rezultacie działalności obywatelskiej i tworzeniu stowarzyszeń kulturalnych,

⁶⁷ Statut stowarzyszenia *Asociace majitelů hradů a zámků* <http://amhz.cz/stanovy/>.

takich jak Stowarzyszenie Właścicieli Zamków i Pałaców. Społeczna i państwowa niechęć związana z roszczeniami restytucyjnymi, zwłaszcza wysuwanyymi przez potomków rodów szlacheckich, wynika w dużym stopniu z braku zaufania co do dalszych losów rezydencji. W wyniku działań administracji państwowej, w większości przypadków udało się utrzymać zabytkowy charakter obiektów, a co najważniejsze, dostęp do nich posiadają wszyscy obywatele. Obecnie nie można zagwarantować, że stan taki utrzyma się w sytuacji przeniesienia ich własności na podmioty prywatne, pomimo publicznych obietnic ewentualnych posesorów. Obowiązujące uregulowania w zakresie reprivatyzacji majątków poszlacheckich i administracji zabytkami są odzwierciedleniem społecznego kompromisu.

Mgr Elżbieta Kocowska-Siekierka, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii (siekierka.druk@gmail.com)

Słowa kluczowe: Republika Czeska, Czechosłowacja, zamki i pałace, ochrona zabytków, konfiskata, restytucja

Keywords: Czech Republic, Czechoslovakia, castles and chateaux, state care of historical monuments, confiscation, restitution

ABSTRACT

The article takes up the issue of the development of various state institutions which were implemented in order to protect historical castles and chateaux in Czechoslovakia and the Czech Republic after the year 1918, due to the confiscation of property. It describes the transformation of regulations governing the right of ownership, associated with historical and political events, which had a significant influence on the status of residential buildings - nationalization processes after both World Wars, the impact of the communist doctrine and the privatization and restitution after 1989. The current state of preservation and functioning of the most representative residences, as places open and available to the public, has to do with administration policy - pursued in the present form after divesting original owners their objects. It has an impact on the modern social perception of the current functions which these residences are supposed to perform as a consequence of transfers of ownership after 1989. The statement is intended to illustrate the process of the development of a strategy for the protection and administration of residences, launched after 1918, by presenting phenomena in both contexts - legal and political, as well as by showing the historical and social aspects of the process.